

УДК 338.439.5

ВПЛИВ СИСТЕМНИХ ЗМІН В ЕКОНОМІЦІ УКРАЇНИ НА ФОРМУВАННЯ АГРОПРОДОВОЛЬЧИХ ЛАНЦЮГІВ СТВОРЕННЯ ВАРТОСТІ**Бокій О. В.**, к.е.н., с.н.с.

відділу економічних досліджень,

<https://orcid.org/0000-0001-9916-1856>

Інститут продовольчих ресурсів НААН, Київ, Україна

<https://doi.org/10.31073/foodresources2024-23-27>

Предмет. Економічні процеси на ринку продовольства та системні зміни в економіці країни. **Мета.** Виявлення та систематизація системних змін в економіці, що впливають на ланцюги створення вартості (ЛСВ) харчової продукції. **Метод.** Для виконання досліджень використано методи: діалектичний, статистичний – для оцінки тенденцій зміни макроекономічних показників і показників діяльності харчової промисловості; системного узагальнення – для структуризації та класифікації чинників системних змін в економіці, що впливають на ЛСВ; порівнянь – для співставлення показників розвитку економіки, харчової продукції та сировини для її виготовлення. **Результати.** Надано ретроспективу системних змін і кризових явищ в економіці країни, що вплинули на розвиток ланцюгів створення вартості харчової продукції. Співставлено тенденції зміни макроекономічних індикаторів і показників ЛСВ. Оцінено рівень купівельної спроможності населення у перерахунку на харчові продукти та її динаміку на етапах системних змін. Розроблено класифікацію чинників впливу системних змін на формування ланцюгів створення вартості харчової продукції. Запропонована класифікація може слугувати дієвим інструментом для визначення напрямів розвитку харчової промисловості, а також для розроблення цілеспрямованого комплексу заходів і засобів аграрної політики для стимулювання ланцюгів створення вартості харчової продукції. **Сфера застосування результатів.** Призначено для наукових працівників, виробничих холдингів та органів державного управління. Результати можуть бути використані в подальших наукових дослідженнях та рекомендаціях щодо покращення діяльності ланцюгів доданої вартості харчової продукції.

Ключові слова: ланцюги створення вартості, харчова продукція, розвиток економіки, чинники системних змін, кризові явища, стимулювання розвитку

THE IMPACT OF SYSTEMIC CHANGES IN THE ECONOMY OF UKRAINE ON THE FORMATION OF AGRI-FOOD CHAINS OF VALUE CREATION**Olena Boki, PhD, Economics, Senior Researcher**

of the Department of Economic Research

<https://orcid.org/0000-0001-9916-1856>

Institute of Food Resources of NAAS, Kyiv, Ukraine

Subject. Economic processes in the food market and systemic changes in the country's economy. **Purpose.** Identification and systematization of systemic changes in the economy that affect food value added chains (VAD). **Methods.** To carry out research, the following methods were used: dialectical, statistical – to assess the trends of changes in macroeconomic indicators and indicators of food industry activity; systemic generalization – for the structuring and classification of the factors of systemic changes in the economy that affect the food value added chains; comparisons – to compare indicators of economic development, food products and raw materials for their production. **Results.** A retrospective of systemic changes and crisis phenomena in the country's economy, which affected the development of food value added chains, is provided. The trends of changes in macroeconomic indicators and indicators of VAD are compared. The level of the population's purchasing power in terms of food products and its dynamics at the stages of systemic changes were assessed. A classification of the factors influencing the system changes on the formation of food value chains has been developed. The proposed classification can serve as an effective tool for determining the directions of the development of the food industry, as well as for the development of a targeted set of measures and means of agrarian policy to stimulate food value chains. **Scope of results.** Intended for scientific workers, industrial holdings and state administration

bodies. The results can be used in further scientific research and recommendations for improving the activity of food value added chains.

Key words: value chains, food products, economic development, factors of systemic changes, crisis phenomena, development stimulation

Постановка проблеми. Продовольчий сектор і харчова промисловість у його складі є невід’ємною складовою економіки країни і розвиваються у складі економічної системи під впливом внутрішніх та зовнішніх чинників, економічних трансформацій і системних змін. Продукція агропромислового комплексу (АПК) відіграє важливу роль в економіці країни. Адже частка експорту продукції АПК у загальному експорті продукції 2022 р. сягала 53%, у 2023 р. – 60,8%. Харчова промисловість реалізувала у 2023 році 21% промислової продукції країни, а частка доданої вартості харчової промисловості і сільського господарства у доданій вартості країни у 2022–2023 рр. відповідала 12,1 і 10,3% [1].

У періоди росту основних макроекономічних показників активізується діяльність національної продовольчої системи і підприємств виробничо-бутового ланцюга у її складі і навпаки, кризові явища зазвичай призводять до падіння харчового виробництва та загострення проблем. Суттєво вплинули на продовольчий сектор економічні і політичні трансформації на шляху розвитку України. Від повномасштабної агресії російської федерації 2022 року, відбулися руйнівні процеси в усіх сферах життя економіки та суспільства. Тому нагальною є проблематика дослідження впливу системних чинників на розвиток ланцюгів створення вартості харчової продукції та ефективної діяльності харчової промисловості у складі агропродовольчого сектора України.

Проблеми діяльності продовольчих ланцюгів в умовах трансформаційних змін, а також кризові і системні явища і процеси висвітлювали у своїх роботах вітчизняні та зарубіжні вчені. Зокрема, О. Коваленко та А. Кириченко оцінили трансформації глобальних логістичних продовольчих ланцюгів в умовах військової агресії російської федерації в Україні та наголосили наважливості відновлення інфраструктури, пошуку альтернатив порушеним ланцюгам, усунення бар’єрів міжнародної торгівлі та інвестицій в цифровізацію логістики [2].

М. Сичевський із співавторами (2022) оцінили стійкість економічного розвитку глобальних продовольчих ринків в умовах глобалізації та запропонували підходи до вимірювання сталого розвитку продовольчих ринків на національному рівні, що дозволить оптимізувати і ланцюги створення вартості продовольства [3].

На думку О. Куця із співавторами, в умовах глобальних викликів необхідно вдосконалювати засади та напрями державної економічної політики, яка має бути спрямована на зміцнення продовольчого ринку та розвиток експорту продукції, узгодженість дій усіх ланок ланцюга «виробництво – переробка – реалізація» [4].

О. Шпичак із співавторами обґрунтували трансформації і додану вартість у молокопереробній галузі та довели необхідність реорганізації і концентрації молочних господарств в Україні [5].

Серед зарубіжних вчених питання ланцюгів створення вартості і впливу дослідили А. Samoggia та Z. Beyhan відмітили несправедливість розподілу доходів на ділянках ланцюгів створення вартості в умовах сучасних змін і відмітили необхідність підтримки фермерів [6]. Для стійких та ефективних продовольчих систем саме справедливий розподіл прибутків і праці має важливе значення.

Mu J. та Zhu Q. Z. оцінили роль спільного соціального управління у продовольчих ланцюгах шляхом вертикальної та горизонтальної інтеграції. Соціальне управління сприймається авторами як ефективний спосіб горизонтальної співпраці учасників ланцюга і має максимальну користь від створення спільного бренду [7].

Tukamuhabwa B. R. (2023) дослідив ризики та ефективність ланцюгів поставок агропродовольчої продукції та підкреслив важливість управління ризиками ланцюгів постачання продукції, особливо для країн, що розвиваються [8].

Розвитку агропродовольчої галузі в період системної трансформації та членству Польщі в Європейському Союзі й глобалізації світової економіки присвячено дослідження Szajner P. та Szczepaniak I. Вчені дійшли до висновку, що трансформація продовольчого сектора і ланцюгів доданої вартості харчової продукції відбувалася завдяки процесам євроінтеграції та глобалізації, фінансуванню коштами Європейського Союзу після приєднання країни, модернізації виробництва і прямим інвестиціям. Зростання експорту продовольчої продукції супроводжувалося зростанням попиту на внутрішньому ринку і стало ключовим фактором розвитку галузі [9].

З точки зору оцінки макроекономічної ситуації, викликає науковий інтерес робота Н. Ballouk із співавторами, присвячена чинникам стійкості фінансової безпеки і ризикам, пов'язаним зі зміною клімату [10]. Адже залежність від кліматичних змін притаманна і продовольчим ланцюгам. Водночас питання узагальнення системних змін в економіці, що впливають на формування ланцюгів створення вартості харчової продукції, потребують більш поглиблених досліджень та узагальнення.

Мета дослідження – виявити та систематизувати системні зміни в економіці, що впливають на ланцюги створення вартості харчової продукції.

Матеріали та методи. Основою досліджень слугують діалектичні методи наукового пізнання, зокрема для оцінки макроекономічних показників і показників діяльності харчової промисловості застосовано діалектичний і статистичний методи, для розроблення класифікації системних змін в економіці використано метод системного узагальнення, для співставлення показників розвитку економіки, харчової продукції та сировини для її виготовлення – метод порівнянь.

Виклад основних результатів дослідження. Системні зміни в Україні і світі, які сприяють розвитку економік, відбуваються на всіх ланках національного господарства і, за сприятливих умов, активізують виробничо-збутові процеси у ланцюгах створення вартості продовольчої продукції. *Системними* можна вважати зміни, які призводять до нового поштовху чи напряму розвитку країни і можуть охоплювати економічні, політичні, техніко-технологічні, екологічні, соціальні, інформаційні або інші складові. Такі зміни можна розглядати з точки зору позитивного та негативного розвитку.

Вектор позитивного розвитку – сприяє прогресу країн світу. Зокрема, зміни економічних укладів; промислові революції; перехід до економік сталого стану, запровадження «зеленої» економіки та Revolution 5,0. Найбільш всеохоплюючим визначенням «зеленої» економіки можна вважати підходи Програми ООН з навколишнього середовища UNEP (United Nations Environment Programme) 2011 року, як економіки, що забезпечує довгострокове підвищення добробуту людей і скорочення нерівності, при цьому дозволяючи майбутнім поколінням уникнути істотних ризиків для довкілля та його зuboжіння. Підходи до «зеленої економіки» відповідають і поняттю економіки сталого стану, тобто стану сталого розвитку, який, згідно зі звітом «Наше спільне майбутнє» (Гру Харлем Брундланд 1987) трактується як «Розвиток, який задовольняє потреби теперішнього часу, проте не ставить під загрозу здатність майбутніх поколінь задовольняти свої власні потреби» [11,12].

Системні зміни мають бути спрямовані на досягнення продовольчої безпеки, яку, за визначенням продовольчої та сільськогосподарської організації ООН (ФАО), яке закріплене і в Стратегії продовольчої безпеки України до 2027 року, можна трактувати як систему, яка чітко функціонує для забезпечення всіх прошарків населення харчовими продуктами за прийнятими фізіологічними нормами за рахунок власного виробництва та необхідного імпорту тих продуктів харчування, для виробництва яких відсутні внутрішні умови.

Попередній досвід системних змін і трансформацій постсоціалістичних країн передбачав переважно три моделі – соціально орієнтованої економіки на базі існуючої адміністративної системи, за прикладом Китаю, Монголії; «шокову терапію» (на прикладі Польщі); еволюційне перетворення на шляху до ринкової економіки, за прикладом Чехії або Угорщини [13].

На етапі здобуття незалежності України розпочався перехід від планової директивної до ліберальної ринкової економіки. Від початку шляху, у 1991-1994 рр. в Україні та сусідніх пострадянських країнах відбувся період «шокової терапії». Україна стала членом Міжнародного валютного фонду. Через відсутність дієвих заходів захисту ринку, станом на квітень 1992 р. обсяг промислової продукції зменшився на 14%, а продовольчої – більше ніж на 30%. За межею бідності було понад 60% населення, збільшилося розшарування суспільства. Політична та соціально-економічна криза в Україні 1993–1994 рр. призвела до рекордного (10206%) рівня інфляції, скорочення промислового виробництва у 1993 р. до 82% від обсягів 1990 р., національного доходу – до 60,6%. Водночас виробництво продовольчих товарів знизилося до 65,4% обсягів попереднього року [1].

Станом на 1994 р., за розрахунками Світового банку, індекс адміністративного регулювання економіки більше ніж удвічі перевищив показники 1993 р. Виробництво промислової продукції скоротилося прискореними темпами і сягало за 6 місяців 1994 р. лише 36% обсягів аналогічного періоду попереднього року, а рівень тіньової економіки країни становив 60%. Для виходу з кризових явищ, у 1994 році біло проголошено соціально-економічний курс на *нову економічну стратегію*, якою наголошувалося, що виходу із кризи сприятимуть прискорені економічні реформи у галузі фінансової системи, лібералізації цін, прискорення процесів приватизації та децентралізації, модернізації виробництва та соціального захисту населення. Водночас через лібералізацію цін на продовольство і недосконалий механізм компенсації їх зростання, суттєво знизилася купівельна спроможність населення і відповідно його продовольча забезпеченість та рівень життя. Антикризові заходи з урахуванням ситуації, що склалася, сформувалися після прийняття у 1996 році першої Конституції України. У вересні 1996 р. було реалізовано грошову реформу і введено національну валюту – гривню. На розвиток іноземних та вітчизняних інвестицій та збільшення експорту продукції, в тому числі аграрної, вплинуло створення вільних економічних зон в Україні [13–15].

У 1995 р. рівень інфляції знизився до 182%. Україна стала постійним членом Ради Європи, було започатковано ринок цінних паперів. Прискорилися процеси приватизації. Однак заходів, які запроваджувалися, було недостатньо для повноцінного відродження економіки і продовольчого сектора, особливо у порівнянні з країнами Центральної Європи та Балтії. У вересні 1996 р. було проведено грошову реформу і введено національну валюту – гривню. У 1997 р. в країні було започатковано лізинг продукції та обладнання із прийняттям відповідного законодавства, що суттєво допомогло учасникам ланцюгів створення вартості – сільськогосподарським і переробним підприємствам аграрної продукції. У цьому ж році створено Єдиний державний реєстр підприємств та організацій України, введено в дію Державний Класифікатор послуг зовнішньоекономічної діяльності.

Водночас, під впливом світової фінансової кризи 1998 р., погіршилася вітчизняна економіка, і у 1999 р. валютний курс гривні знецінився майже на 79%. Завдяки заходам подолання кризових явищ, виходу на вітчизняний ринок іноземних компаній (зокрема мережі «Billa»), жорсткому щотижневому контролю Національного Банку України балансів комерційних банків та міжнародній допомозі, у 2000–2004 рр. банківська система відносно стабілізувалася поступово зростали ВВП і реальні доходи населення.

У продовольчому ланцюгу, для збільшення доданої вартості експорту, у 1999 р. було введено експортне мито на насіння соняшника у розмірі 23%. Підприємствам стало

недоцільно експортувати насіння. Як результат, у 2000 році виробництво соняшникової олії зросло від 0,6 до 1,4 млн т, прискорилося будівництво заводів з переробки соняшника і виготовлення олії. На сьогодні частка насіння соняшника в експорті олійної продукції є незначною, а Україна стала світовим лідером з експорту соняшникової олії [1].

У двохтисячних роках двадцять першого століття виробництво харчової продукції зростало в середньому більше ніж на десять відсотків за рік, завдяки процесам приватизації та зваженій економічній політиці. Після кризи 2008-2009 рр., коли харчове виробництво знизилося відповідно на 2 і 7,5%, щорічні темпи росту виробництва знизилися до 1-5%. Політична криза в Україні 2004–2005 рр. спровокувала кризові явища у національному господарстві, однак виробництво харчової продукції зростало стабільними темпами. Завдяки «помаранчевій революції» та зміні політичного укладу, Україну у 2005 році було визнано країною з ринковою економікою, почалися переговори між Україною і ЄС щодо асоційованого членства. Україна стала членом Світової організації торгівлі у 2008 р., зріс експорт продовольства.

Через світову фінансову кризу 2008–2009 р., до якої в Україні додалася політична, ВВП країни знизився на 15%; до 25% зросла інфляція, більше ніж удвічі девальвувала гривня. Індекс споживчих цін на харчові продукти та безалкогольні напої у 2008 р. суттєво випереджав інфляцію (36 проти 25%). Від 2000 року найгіршими були показники інфляції у кризові періоди 2008, 2015 і 2022 року (рис. 1, 2). Для подолання кризових явищ були задіяні фінансові, організаційні і політичні важелі, включно з кредитом від Міжнародного валютного фонду.

Рис. 1. Динаміка індексів споживчих цін, % до попереднього року

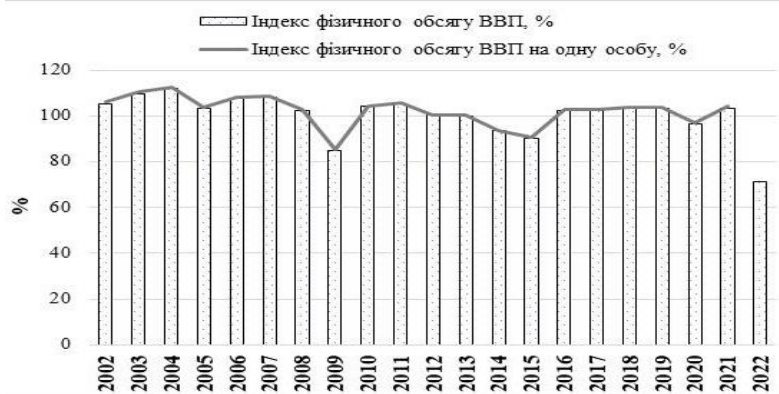

Рис. 2. Динаміка індексів фізичного обсягу ВВП, % до попереднього року

Джерело: сформовано за даними Держстату України на 2 місяця. Водночас, завдяки збільшенню зарплат та пенсій, у 2012 році майже на 10% зросли реальні доходи населення. Загалом, після кризи 2009 р. виробництво харчової

У двохтисячних роках найбільше падіння ВВП відбулося у кризових 2009 і 2022 рр. Відповідали темпам падіння ВВП і показники на одну особу [1]. У харчовому виробництві лише за 2008 р. на 8,7% скоротилося виробництво м'яса свійської птиці, на 16% – олії, але на 4,2% зросло виробництво борошна. У продовольчій групі у 2008 р. найбільше постраждав експорт м'яса і м'ясної продукції – на 29% у вартісному вимірі, а у 2009 р. – молочної (на 31%).

Після зміни влади в Україні, від 2010 року мали місце процеси часткової реакції та зворотних політичних процесів. У міжнародному рейтингу «Doing business 2011» Україна зайняла 152 місце серед 183 країн, поступившись за рік

продукції скорочувалося у 2013–2015 рр., а також після пандемії і військової агресії російської федерації, у 2020 і 2022 рр.

У 2014 році економіка зазнала суттєвих втрат через війну на сході України і тимчасову окупацію АР Крим. Внаслідок політичної кризи в Україні у 2013-2014 рр., яка завершилася «революцією гідності», реальний ВВП країни скоротився за рік майже на 7%. На 11,5% зменшився експорт продовольства, насамперед через припинення постачання харчових продуктів до росії. Водночас на 2,8% зросло виробництво сільськогосподарської продукції. За два роки (2014-2015 рр.) ВВП країни скоротився майже на 16%. Впродовж 2013-2015 рр. утричі зріс державний борг, курс долара відносно гривні теж зріс утричі – з 8 до 24 грн. Скоротилися обсяги виробництва продукції і кількість підприємств. По харчовій промисловості в цілому у 2014 році був приріст виробництва на 2,5% (без урахування тимчасово окупованих територій), у наступному, 2015 р. виробництво скоротилося на 10,9%, відбувся один із найбільших спадів харчового виробництва за останнє десятиріччя, за винятком 2022 року.

Підґрунтям подальших системних змін на майбутнє став обраний Україною і відстоюваний у «помаранчевій революції» курс країни на євроінтеграцію. Угоду про Асоціацію з ЄС було підписано у 2014 році. Від 2016 року почала діяти Угода про вільну торгівлю, якою передбачено поступову відміну ввізних мит на продовольство та інші заходи, що сприяють розвитку економіки країни. Наступні роки характеризувалися поступовим економічним зростанням, запровадженням заходів у межах Угоди про Асоціацію з Європейським Союзом. Вже у 2016 році експорт олії зріс на 20% у вартісному вимірі, у 2017 р. – на 16%. Експорт молочної продукції, після скорочення у 2016 р. на 14%, у 2017 р. зріс на 50%.

Позитивними чинниками подальших системних змін були початок процесу децентралізації від 2014 р. і полегшення роботи бізнесу від 2015 році завдяки скороченню кількості документів при реєстрації підприємств і приведенню фінансової звітності у відповідність до європейської. Але у продовольчому секторі зміни відбувалися поступово. У 2016-2017 рр. країна почала виходити з кризи. Індекс виробництва продукції харчової промисловості, після скорочення у 2015 р. до 86,9% показника попереднього року, зріс до 107,4% у 2016 р. і 106,3% – у 2017 р. Найбільше у 2016 р. зросли обсяги перероблення риби – на 28,6%.

У 2019 р. стабілізувався курс гривні, Україна зміцнила лідерство експорту аграрної продукції і зайняла третє місце серед експортерів до Європейського Союзу. Завдяки децентралізації, місцеві бюджети зросли до семи разів. На той час у продовольчому ланцюгу тваринництва було застосовано заходи з детінізації ринку, що сприяло збільшенню надходжень до бюджету та макроекономічній стабільності. За кожного зареєстрованого теля держава почала сплачувати 1,5 тис. грн і в результаті їх реєстрація зросла у 7 разів. У подальшому виплати було зменшено до 900 грн. За 2019 рік найбільше зросло виробництво олії і тваринних жирів (на 13,7%), цукрових кондитерських виробів (11,3%) і безалкогольних напоїв (7,7%). На 33% зріс експорт зернових.

На початку 2020 року, через пандемію COVID 19, Україну і світ знов охопили кризові явища. Відбулася глобальна криза ланцюгів постачання продовольчої продукції, насамперед через карантинні заходи, необхідність ретельної перевірки вантажів і відсутність робітників на підприємствах. Зросли ціни і дефіцит продуктів, мали місце імпульсивні закупівлі харчової продукції населенням. Для подолання ситуації, що склалася, в Україні було введено обмеження на імпорту життєво важливого продовольства.

У продовольчому секторі Україні вдалося утримати показники експорту аграрної сировини і продовольства на рівні 2019 р. – 22 млн дол. США, насамперед за рахунок зернових та олійних культур. Однак суттєво зменшився експорт продовольства з високою доданою вартістю: молочної продукції – на 3%, м'ясної – на 8%, борошномельно-круп'яної – на 40%, з неї борошна – на 37% (від 365 до 221 тис. т).

У пандемійний 2020 рік харчова промисловість продемонструвала більшу стійкість, у порівнянні з переробною (99,2% проти 94,1% обсягів промислового виробництва відповідно до 2019 р.), а у воєнному 2022 році співвідношення становило 78,4% по харчовій проти 59% по переробній промисловості. За продукцією переробки рослинницької сировини у 2022 році (за винятком цукру, виробництво якого залежить від внутрішньої та зовнішньої кон'юнктури), табл. 1.

Таблиця 1

Зміна промислового виробництва продукції переробки рослинництва і тваринництва у кризові роки, % до попереднього року

Період	Продукція рослинництва, % ^{1,2)}				Продукція тваринництва, % ^{1,2)}	
	Хлібобулочні, борошняні вироби, тис. т	Борошно і крупи, тис. т	Олія і тваринні жири, тис. т	Цукор, тис. т	М'ясо та м'ясні продукти, тис. т	Молочні продукти, тис. т
2004 до 2003, %	-1,2	5,2	7,8	-13,7	нд	нд
2009 до 2008, %	-8,9	-6,3	27,2	-19,1	-10,7	-9,7
2015 до 2014, %	-12,6	-5,3	-14,1	-30,9	0,2	-8,3
2020 до 2019, %	-4,7	-13,0	4,8	-33,0	0,0	0,2
2022 до 2021, %	-19,6	-12,8	-24,7	-9,0	-11,0	-20,4

Джерело: сформовано за даними Держстату України

¹⁾ за видами діяльності, за 2004 р. – за основною продукцією

²⁾ за 2014–2022 рр. без урахування АР Крим, частин Донецької і Луганської областей

У галузі сільськогосподарського рослинництва виробництво зернових культур коливалося через урожайність та кризи, але в цілому мало тенденцію зростання завдяки світовій кон'юктурі та збільшенню експорту. У 2022 році виробництво знизилося найбільш стрімко – на 37,4%, через бойові дії, забрудненість та втрату територій.

У період кризи 2014–2015 рр. випереджаючими темпами знизилися обсяги цукрових буряків і картоплі. Насіння соняшника скоротилося за рік майже на третину у 2004 і 2022 рр. Найменш чутливим до війни в Україні 2022 року було виробництво картоплі (табл. 2).

Таблиця 2

Динаміка зміни виробництва продукції рослинництва у кризові роки, %

Період	Зернові та зернобобові, тис. т	Буряк цукровий, тис. т	Соняшник, тис. т	Картопля, тис. т	Овочеві культури, тис. т	Плодово-ягідні культури, тис. т
2004 до 2003, %	106,6	24,0	-28,3	12,5	6,5	-3,7
2009 до 2008, %	-13,6	-25,1	-2,5	0,6	4,7	7,6
2015 до 2014, %	-5,8	-34,3	10,3	-12,0	-4,4	7,7
2020 до 2019, %	-13,6	-10,3	-14,1	2,8	-0,4	-4,5
2022 до 2021, %	-37,4	-8,4	-30,9	-2,1	-24,4	-10,7

Джерело: сформовано за даними Держстату України

За всі кризові роки найбільш відчутною була зміна виробництва яєць, найбільш стрімке скорочення виробництва продукції спостерігалось у 2022 році (табл. 3).

Загалом, прояви кризових явищ у сировинній ланці ланцюга (сільському господарстві) і харчовій промисловості були нерівномірними. Якщо у сільському господарстві мало місце скорочення виробництва до 2000 року, у харчовій промисловості, після посткризового 1995 р., відбулося поступове зростання виробництва. У наступному періоді спостерігалось зростання виробництва продукції рослинництва, насамперед

орієнтованих на експорт зернових і олійних, збільшення виробництва експортоорієнтованого м'яса птиці.

Таблиця 3

Динаміка зміни виробництва продукції тваринництва у кризові роки, %

Період	М'ясо у забійній масі, тис. т	Молоко, тис. т	Яйця, млн шт
2004 до 2003, %	-7,3	0,4	4,2
2009 до 2008, %	0,6	-1,3	6,4
2015 до 2014, %	-1,6	-4,6	-14,3
2020 до 2019, %	0,6	-4,1	-3,1
2022 до 2021, %	-9,5	-10,9	-15,3

Найбільш негативні зміни в економіці країни та її продовольчому секторі за останні роки зумовлені повномасштабним вторгненням російської федерації в Україну від лютого 2022 року. ВВП країни скоротився за рік до 71,2% від попереднього періоду. Інфляція сягнула 20,2%, а на харчові продукти та безалкогольні напої – 26,6%, а у 2023 році показники несуттєво

знизилися – відповідно до 12,9% і 14,7%. Скорочення виробництва харчової продукції у вартісному вимірі, попри значну інфляцію, становила у 2022 році 9,6%, а в Миколаївській, Харківській і Донецькій областях – більше 40%

Фінансові результати підприємств слугують індикаторами ефективності їх роботи. Рентабельність всієї діяльності підприємств харчової промисловості за останній період була найкращою у 2019 році (3,6%), також 2012 та 2021 рр. (2,5%), а найгіршою – у кризових 2014–2015 рр. (-4,5 і -3,3%). На період воєнного стану, у 2022 році збитковість роботи харчових підприємств дорівнювала -0,1%, найгірше спрацювали підприємства з переробки картоплі (-9,7%), експортоорієнтованого м'яса птиці (-6,5%), а найкраще – виробники дитячого харчування (10,7%), шоколаду та кондитерських виробів (9,0%).

З точки зору продовольчого забезпечення населення, у якому задіяні ланцюги створення вартості харчової продукції, важливе місце займають рівень доходів та купівельна спроможність мешканців України. Дієвий показник добробуту населення – середня заробітна плата, яка зростала, за виключенням 2022 року. У перерахунку на валюту (дол. США) зниження заробітної плати спостерігалось в кризових 2009 і 2014 рр. З точки зору купівельної спроможності (кількості продукції, яку можна купити за середню заробітну плату) у 2022 році спостерігалось зниження індикатора на 20-26% по всіх видах продукції, які досліджувалися (крім крупи гречаної – 45,2%), табл. 4.

Випереджаючий ріст цін на продовольство зумовлений здорожчанням і дефіцитом ресурсів, а також реакцією ринку на надзвичайні виклики. У 2023 році ситуація покращилася, але не досягла довоєнного рівня, що свідчить про необхідність вжиття заходів для стабілізації ситуації.

За результатами опитування агентства Info Sapiens, станом на лютий 2022 р. 8,2% мешканців України були безробітними, а на їжі економили 11,4%, а у травні показники зросли відповідно до 30,7 і 30,3%. У вересні 2024 року рівень безробіття в Україні сягав 15,4%, економія на їжі – 24,2% населення.

Проведені дослідження, аналіз викликів і можливостей для ланцюгів створення вартості (ЛСВ) в Україні надали можливість класифікувати чинники позитивного впливу системних змін на формування ланцюгів створення вартості харчової продукції. Чинники впливу класифіковано за 9 основними напрямками, які найбільше впливають на діяльність аграрного сектора та ЛСВ харчової продукції (табл. 5).

Таблиця 4

Динаміка купівельної спроможності у перерахунку на харчові продукти

Продукція	2019	2020	2021	2022	2023	2022 до 2021,%	2023 до 2022,%	2023 до 2019,%
<i>Середня заробітна плата, грн/міс.</i>	10497	11591	14014	13376	17442	-4,6	30,4	66,2
Купівельна спроможність у перерахунку на харчові продукти, кг								
Хліб пшеничний з борошна вищого гатунку	450	462	464	353	414	-24,0	17,3	-8,0
Хліб пшеничний з борошна першого гатунку	557	573	583	432	498	-26,0	15,4	-10,6
Батон	784	824	854	665	778	-22,1	17,0	-0,8
Борошно пшеничне	906	993	981	781	1070	-20,5	37,1	18,1
Крупи гречані	535	332	333	183	349	-45,2	90,9	-34,8
Яловичина	81	82	85	65	79	-23,5	21,1	-2,5
Свинина	89	98	116	92	93	-21,2	1,1	4,3
Філе куряче	99	130	129	102	115	-21,4	12,9	16,4
Ковбаси варені	109	115	126	96	115	-23,7	19,5	5,3
Молоко пастеризоване	429	462	525	418	482	-20,3	15,4	12,6

Джерело: сформовано за даними Держстату України

Таблиця 5

Класифікація чинників позитивного впливу системних змін на формування ланцюгів створення вартості харчової продукції

Чинники впливу	Ділянка ЛСВ	Позитивні зміни	Стан, що передус
Форма власності, монополії			
Приватизація підприємств	Виробництво – переробка–реалізація	Хазяїн – ефективний власник	До незалежності 83% підприємств підпорядковувалися Союзу
Ліквідація державної монополії зовнішньої торгівлі (кінець 80-х років)	Постачання продукції	Оптимізація зовнішньоекономічної діяльності, ріст експорту, зростання доходу	Монополія на зовнішню торгівлю, підприємство не мало можливості напряду виходити на експортера та імпортера
Земельна реформа, розпаювання та можливість оренди	Виробництво сировини	Селянин – хазяїн землі, можливість розвитку бізнесу. Конкурентні ціни	Директивна економіка, що обмежувала господарську діяльність
Стан бізнес-середовища			
Послаблення контролю за валютними операціями (кінець 80-х років)	Постачання (продаж)	Збільшення можливостей експорту та імпорту продукції	Жорсткий контроль операцій з валютою та дорогі цінні металами
Створення малого бізнесу та його підтримка	Виробництво – переробка–реалізація	Підтримка приватної ініціативи, збільшення робочих місць, доходів підприємств, насичення ринку продукцією	Переважає традиційних промислових підприємств
Спрощення дозвільної документації для бізнесу		Полегшення роботи бізнесу	Утруднення роботи бізнесу, уповільнення виробничо-збутових процесів
Детінізація ринку та бізнесу		Відкритість ринку та добросовісна конкуренція, рівні вимоги для всіх виробників	Недобросовісна конкуренція, погіршення якості продукції

Продовження таблиці 5

Чинники впливу	Ділянка ЛСВ	Позитивні зміни	Стан, що передує
Зміна організаційно-економічних форм урядування			
Урбанізація	Виробництво – переробка–реалізація	Синергія виробництва та інфраструктури	Обмежені можливості виробництва та реалізації продукції у сільській місцевості
Децентралізація		Збільшення бюджетів і можливостей місцевих громад, можливість випуску продукції на потребу громад	Централізований розподіл коштів та ресурсів без урахування потреб громад
Глобалізація		Розширення іноземних запозичень продукції і технологій на внутрішній ринок	Орієнтація продукції і досягнень на локальні ринки збуту. Утруднення обміну передовим досвідом
Інтеграційні процеси		Вертикальні та горизонтальні об'єднання учасників ЛСВ з метою отримання прибутку. Виробництво продукції замкненого циклу.	Неузгоджені дії учасників ЛСВ
Розвиток науково-технічного прогресу			
Industrie 5,0		Поєднання з зеленим курсом, стала циркулярна економіка, стійкість екосистем та ЛСВ до потрясінь	Діючий цикл виробництва, переробки та реалізації
Цифровізація	Виробництво – переробка–реалізація	Оптимізація та прискорення виробничо-збутових процесів та діяльності інфраструктури	Традиційні та аналогові системи зв'язку і технологічних процесів
Технологічні, продуктові та логістичні інновації		Оптимізація виробничо-збутових процесів, покращення якості продукції	Технічні, технологічні та логістичні «вузькі місця» ЛСВ
Сільськогосподарські інновації, ефективне використання земель	Виробництво сировини	Підвищення ефективності роботи сировинної ланки. Використання резервів перероблення продукції, екологічна безпека	Недостатнє впровадження сільськогосподарських інновацій
Євроінтеграція та європейський курс країни			
Підписання та імплементація Угоди про Асоціацію з ЄС	Виробництво – переробка–реалізація	Комплекс заходів з виконання Україною Угоди про Асоціацію з ЄС; в т. ч. спрощення кордонів, імплементація законодавства, покращення якості технологічних процесів і продукції; зростання експорту	Невідповідність ЛСВ вимогам сучасності
Гармонізація законодавства		Спрощення умов роботи з іноземними партнерами, оптимізація документообігу	Невідповідність вітчизняних форм звітності зарубіжним
Запровадження HACCP, ISO		Досягнення стандартів якості та безпечності харчової продукції	Традиційна система контролю якості продукції, яка не охоплює всі етапи технологічного ланцюга
Енергонезалежність, циркулярна економіка			
Зелена енергетика	Виробництво – переробка–реалізація	Незалежність та екологічність енергоресурсів	Традиційна електроенергія, залежність від централізованого постачання
Стимулювання глибокої переробки сировини та відходів	Переробка, реалізація	Отримання високої доданої вартості, збільшення доходів підприємств та зайнятості населення	Недоотримання доданої вартості і прибутків підприємств, нераціональне використання відходів

Продовження таблиці 5

Чинники впливу	Ділянка ЛСВ	Позитивні зміни	Стан, що передує
Засоби підтримки виробників, населення			
Підтримка вразливих верств населення	Реалізація	Збільшення купівельної спроможності населення та обсягів реалізації продукції	Недостатня купівельна спроможність вразливих верств населення
Підтримка сільськогосподарських та переробних підприємств	Виробництво – переробка – реалізація	Покращення умов роботи підприємств та підвищення ефективності їх діяльності	Недостатня підтримка підприємств
Розширення регіонів та ринків збуту продукції	Транспортування, реалізація	Суттєве збільшення відстаней постачання продукції нетривалого зберігання і відповідно обсягів її реалізації	Обмежені відстані постачання продукції
Фінансово-інвестиційна політика			
Сприятливий інвестиційний клімат; залучення інвестицій; банківська реформа; узгоджена взаємодія з інституціями	Виробництво – переробка – реалізація	Збільшення обсягів фінансування підприємств, пільгова фінансово-кредитна політика банків та фінансових установ; залучення інвестицій	Недостатність фінансових ресурсів та обігових коштів підприємств
Подолання неузгодженостей у виробничо-збутових ланцюгах			
Встановлення рівноважних цін на всіх етапах ЛСВ; запобігання недобросовісної конкуренції	Виробництво – переробка – реалізація	Економічно обґрунтовані ціни; справедливий розподіл доходів учасників ЛСВ; взаємоузгодженість роботи підприємств ЛСВ	Економіко-організаційні неузгодженості у виробничо-збутових ланцюгах

Джерело: сформовано автором

Запропонована класифікація дозволяє визначити стратегічні напрями, а також цілеспрямований комплекс заходів і засобів аграрної політики, що спрямовані на стимулювання ЛСВ харчової продукції. Ефективну діяльність ланцюгів створення вартості стримують негативні чинники системних змін, зокрема світові та національні кризи, стихійні лиха, військова агресія, економіко-політична нестабільність, глобальне потепління. Перешкоджають діяльності підприємств порушені логістичні ланцюги, недостатні квоти на експорт аграрної продукції. Стримують розвиток продовольчого ринку низька купівельна спроможність населення та обмежене фінансування підприємств, недобросовісна конкуренція. Через забруднення і тимчасову втрату територій, недостатньо контрольований експорт зернових, на ринку відсутні необхідні обсяги якісної пшениці для виробництва хліба. Підприємства недостатньо модернізовані, а через війну частково втратили виробничі потужності і персонал. Мають місце неузгодженості продовольчих ланцюгів, не завжди ефективний менеджмент на всіх рівнях. Тому для подолання викликів аграрного сектора необхідно використати засоби і заходи аграрної політики, що враховують і запропоновану автором класифікацію.

Перспективи подальших досліджень передбачають розроблення моделі оцінки потенціалу та обмежень у ланцюгах створення вартості харчової продукції.

Висновки. Стійкість продовольчих ланцюгів створення вартості була випробувана кризами, внутрішньою нестабільністю та повномасштабним вторгненням російської федерації. Незважаючи на негативний вплив світових та національних криз, системні зміни, які були здійснені на етапах розвитку і становлення країни на макро- та мезорівнях, за підтримки підприємств, громад і населення, позитивно вплинули на економіку і суспільство. Напрями та заходи подолання негативних явищ і стимулювання розвитку харчової промисловості доцільно розглядати з урахуванням класифікації чинників

системних змін в економіці, що містять дев'ять основних напрямів з їх подальшою деталізацією і позитивно впливають на формування ЛСВ харчової продукції.

Бібліографія

1. Державна служба статистики України. www.ukrstat.gov.ua. (01.11.2024).
2. Коваленко О. В., Кириченко А. В. Трансформації глобальних логістичних продовольчих ланцюгів в умовах війни в Україні. *Продовольчі ресурси*. 2023. 11 (20). 211–220. <https://doi.org/10.31073/foodresources2023-20-20>.
3. Sychevskiy M, Kovalenko O., Deineko L., Yashchenko L. Assessing dynamic stability of economic development of global food markets in the context of globalization. *Problems and Perspectives in Management*. 2022. №20 (2), 372–388. [http://dx.doi.org/10.21511/ppm.20\(2\).2022.31](http://dx.doi.org/10.21511/ppm.20(2).2022.31).
4. Коваленко О. В., Куць О. І., Бокій О. В. Концептуальні засади формування економічної політики та механізмів розвитку харчової промисловості. Інститут продовольчих ресурсів НААН. Київ, 2020. 51 с. <https://iprkyiv.com/index.php/nashi-vydannya/monohrafiyi.html>.
5. Shpychak O. M., Kopytets N. H., Pashko S. O. Transformations in milk production in Ukraine and modern challenges. *AIP Conference Proceedings*. 2022. 2661, 020013. <https://doi.org/10.1063/5.0107608>.
6. Mu J., Zhu Q. Social co-governance for sustainable brand in food industry: dynamic evolutionary game among multiple stakeholders. *Journal of industrial and management optimization*. 2022. 10(19). 7245–7266. <https://doi.org/10.3934/jimo.2022261>.
7. Tukamuhabwa B. R. Supply Chain Orientation and Supply Chain Risk Management Capabilities: Mechanisms for Supply Chain Performance of Agro-Food Processing Firms in Uganda. *Journal of African Business*. 2023. <https://doi.org/10.1080/15228916.2023.2165894>.
8. Szajner P. та Szczepaniak I. The evolution of the agri-food sector in terms of economic transformation, membership in the e and globalization of the world economy. *Zagadnienia ekonomiki rolnej*, 2020. 365 (4) , pp. 61–85. <https://doi.org/10.30858/zer/128631>.
9. Ballouk H., Ben Jabeur S., Challita S., Chen C. M. Financial stability: A scientometric analysis and research agenda. *Research in International Business and Finance*. 2024. 70A, article 102294. <https://doi.org/10.1016/j.ribaf.2024.102294>.
10. UNEP 2011 annual report. United Nations Environment Programme. 2012. <https://www.unep.org/resources/annual-report/unep-2011-annual-report>. (25.10.2024).
11. Тодорюк С. І. Сталий розвиток як економічна категорія. *Вісник Хмельницького національного університету. Економічні науки*. 2013. 1, 199–202. http://journals.khnu.km.ua/vestnik/pdf/ekon/VKNU-ES-2013-N1-Volume1_196.pdf. (25.10.2024).
12. Про схвалення Стратегії продовольчої безпеки України на період до 2027 року та затвердження операційного плану заходів з її реалізації. Розпорядження Кабінету Міністрів України № 684-р від 23.07.2024. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/684-2024-%D1%80>. (25.10.2024).
13. Бойко О. Д. (2022). Національне господарство України: етапи розвитку. Велика українська енциклопедія [https://vue.gov.ua/Національне господарство України: етапи розвитку](https://vue.gov.ua/Національне_господарство_України:_етапи_розвитку). (01.11.2024).
14. Конституція України. Відомості Верховної Ради України. 1996. № 30, ст. 141. <https://wipolex-res.wipo.int/edocs/lexdocs/laws/uk/ua/ua013uk.pdf> (25.10.2024).
15. Хмара М. П. Хрономаркери економічного розвитку незалежної України. Велика українська енциклопедія. [https://vue.gov.ua/Хрономаркери економічного розвитку незалежної України](https://vue.gov.ua/Хрономаркери_економічного_розвитку_незалежної_України). (01.11.2024).

References

1. Derzhavna sluzhba statystyky Ukrainyn (2023). [State Statistics Service of Ukraine]. <http://www.ukrstat.gov.ua> [in Ukrainian] (01.11.2024).
2. Kovalenko, O. V., Kyrychenko, A. V. (2023). Transformatsii hlobalnykh lohistychnykh prodovolchykh lantsiuhiv v umovakh viiny v Ukraini [Transformations of global logistics food chains in the conditions of war in Ukraine]. *Prodovolchi resursy* [Food Resources], 11 (20), 211–220. <https://doi.org/10.31073/foodresources2023-20-20> [in Ukrainian].
3. Sychevskiy, M., Kovalenko, O., Deineko, L., Yashchenko, L. (2022). Assessing dynamic stability of economic development of global food markets in the context of globalization. *Problems and Perspectives in Management*, 20 (2), 372–388. [http://dx.doi.org/10.21511/ppm.20\(2\).2022.31](http://dx.doi.org/10.21511/ppm.20(2).2022.31).
4. Kovalenko, O. V., Kuts, O. I., Boki, O. V. Kontseptualni zasady formuvannia ekonomichnoi polityky ta mekhanizmiv rozvytku kharchovoi promyslovosti [Conceptual foundations of economic policy formation and mechanisms of food industry development]. *Instytut prodovolchykh resursiv NAAN* [Institute

of Food Resources of NAAS]. Kyiv, 2020. 51 p. <https://iprkyiv.com/index.php/nashi-vydannya/monohrafiyi.html> [in Ukrainian].

5. Shpychak O. M., Kopytets N. H., Pashko S. O. (2022). Transformations in milk production in Ukraine and modern challenges. AIP Conference Proceedings. 2661, 020013. <https://doi.org/10.1063/5.0107608>.

6. Mu, J., Zhu, Q. Social co-governance for sustainable brand in food industry: dynamic evolutionary game among multiple stakeholders. Journal of industrial and management optimization. 10 (19), 7245–7266. <https://doi.org/10.3934/jimo.2022261>.

7. Tukamuhabwa, B. R. (2023). Supply Chain Orientation and Supply Chain Risk Management Capabilities: Mechanisms for Supply Chain Performance of Agro-Food Processing Firms in Uganda. Journal of African Business. <https://doi.org/10.1080/15228916.2023.2165894>.

8. Szajner, P., Szczepaniak, I. (2020). The evolution of the agri-food sector in terms of economic transformation, membership in the e and globalization of the world economy. Zagadnienia ekonomiki rolnej, 365 (4), 61-85. <https://doi.org/10.30858/zer/128631>.

9. Ballouk, H., Ben Jabeur, S., Challita, S., Chen, C. M. (2024). Financial stability: A scientometric analysis and research agenda. Research in International Business and Finance, 70A, article 102294. <https://doi.org/10.1016/j.ribaf.2024.102294>.

10. UNEP 2011 annual report (2012). <https://www.unep.org/resources/annual-report/unep-2011-annual-report>. (25.10.2024).

11. Todoriuk, S. I. (2013). Stalyi rozvytok yak ekonomichna katehoriia [Sustainable development as an economic category]. Visnyk Khmelnytskoho natsionalnoho universytetu. Ekonomichni nauky [Herald of Khmelnytskyi National University. Economic sciences]. 1, 199–202. <http://econom.chnu.edu.ua/wp-content/uploads/2016/10/todoriuk-stal-rozv.pdf> [in Ukrainian]. (25.10.2024).

12. Pro skhvalennia Stratehii prodovolchoi bezpeky Ukrainy na period do 2027 roku ta zatverdzhennia operatsiinoho planu zakhodiv z yii realizatsii. Rozporiadzhennia Kabinetu Ministriv Ukrainy № 684-r vid 23.07.2024 [On the approval of the Food Security Strategy of Ukraine for the period until 2027 and the approval of the operational plan of measures for its implementation. Order of the Cabinet of Ministers of Ukraine № 684-p 07.23.2024]. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/684-2024-%D1%80> [in Ukrainian]. (25.10.2024).

13. Boiko, O. D. (2022). Natsionalne hospodarstvo Ukrainy: etapy rozvytku [National economy of Ukraine: stages of development]. Velyka ukrainska entsyklopediia [The Great Ukrainian Encyclopedia]. <https://vue.gov.ua> [in Ukrainian]. (01.11.2024).

14. Konstytutsiia Ukrainy [Constitution of Ukraine]. Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy [Information of the Verkhovna Rada of Ukraine], 1996, № 30, st. 141. <https://wipolex-res.wipo.int/edocs/lexdocs/laws/uk/ua/ua013uk.pdf> [in Ukrainian]. (25.10.2024).

15. Khmara, M. P. (2022). Khronomarkery ekonomichnoho rozvytku nezalezhnoi Ukrainy [Chronomarkers of the economic development of independent Ukraine]. Velyka ukrainska entsyklopediia [Great Ukrainian encyclopedia]. <https://vue.gov.ua> [in Ukrainian]. (01.11.2024).